

Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh*inde Tefsir Bilgisi

Murat Bahar

Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, Burdur, Türkiye

0000-0001-7694-329X

ror.org/04xk0dc21

mbahar@mehmetakif.edu.tr

Öz

İbn Hacer, Buhârî'nin hadislerde geçen garîb lafızları garîbu'l-Kur'ân alanının verileriyle açıkladığını, bu vesileyle Kur'ân ve hadisin tefsirini/şerhini birlikte gerçekleştirdiğini belirtmektedir. Nitekim "Buhârî'nin fıkıhî bâb başlıklarındadır." söyleminin de bu çerçevede düşünülmesi mümkündür. Dolayısıyla Buhârî'nin rivayetine yer verdiği âyeti veya rivayette yer alan âyeti açıkladığı, bu anlamda bir tür tefsir faaliyetinde bulunduğu ihsas edilmektedir. Bu araştırmada söz konusu yaklaşımlar ve Sahîh'in tefsir yoğunluğu sorunsal addedilerek cevap aranmaktadır. Öncelikle Sahîh-i Buhârî'nin ayırt edici nitelikleri ve bu niteliklerden mühlhem tefsir ilmiyle ilişkisi ortaya konulmuştur. Buhârî'nin, rivayetleri ale'l-ebvâb tertip usulüne göre vermesinden, eserinin câmi' türüne ait olmasından, rivayetler arasında tercihte bulunup mezcetmesinden, filolojik tahlillere yer vermesinden ve bâblar/tercemeler üzerinden tercihlerini ortaya koymasından hareketle tefsir faaliyetlerinde bulunduğu çıkarımına ulaşılmıştır. Ayrıca eserinde rivayetle âyet arasında ilişki kurduğu, ortak paydalara işaret ettiği, muğlak ifadeleri veya garîb kelimeleri şerh/tefsir ettiği görülmüştür. Bununla beraber eserin tefsir ilmiyle doğrudan ilişkili kitâbları tespit edilmiş, bu vesileyle aralarındaki ilişki tahkim edilmiştir. Bed'ül-Vahy, Enbiyâ, Tefsîr ile Fedâilü'l-Kur'ân bölümlerinin doğrudan tefsir ilmiyle ilişkili olduğu, yoğun bir şekilde tefsir bilgisi ve tefsir faaliyeti içerdikleri sonucuna ulaşılmıştır. Bu bölümlerin kitâb isimleri ve bâb başlıkları tefsir ilmi açısından değerlendirilmiş, ulaşılan veriler sayısal ve oransal olarak kaydedilmiştir. Çalışma boyunca tarihsel veri analizi ve veri dökümü yönteminin kullanıldığı belirtilmelidir. Araştırmanın sonucunda Buhârî'nin, Bed'ül-Vahy bölümünde 16, Enbiyâ bölümünde 332, Tefsîr bölümünde 1514 ve Fedâilü'l-Kur'ân bölümünde ise 10 âyet olmak üzere toplamda Kur'ân'ın %30'una dair tefsir faaliyetinde bulunduğu, eserde dağınık halde bulunan tefsir bilgilerinin de hesaba katılması durumunda bu oranın %50'nin üzerine çıkacağı tespit edilmiştir. Diğer yandan Buhârî'nin, tefsir ilminin dilbilimsel ve dirâyet gibi usûllerini kullandığının, eserine ulûmu'l-Kur'ân ve Kur'ân tarihi temaları başta olmak üzere çeşitli tefsir bilgilerini taşıdığının, rivayetlerle âyetler arasında irtibat kurmaya hususi önem verdiğinin örnekler ve sayısal verilerle gösterilmesi ise çalışmanın diğer kazanımları olmuştur. Araştırmanın sonunda ise -buradaki çalışmanın kazanımlarıyla kısmen örtüştüğü için- Dâru't-Te'sîl tarafından hazırlanan fihristin verileri tarafımızca gözden geçirilerek tablolaştırılmıştır. Böylece tablodaki verilerle tarafımızca ulaşılan verilerin mukayese edilmesine olanak sağlanmıştır.

Anahtar Kelimeler

Tefsir; Tefsir Bilgisi; Tefsir Faaliyeti; Buhârî; es-Sahîh; Kur'ân

Öne Çıkanlar

- Bu çalışma Sahîh-i Buhârî'de yer alan tefsir bilgisini ve müellifin tefsir faaliyetlerini araştırmakta ve sayısal verilerle tahkim etmektedir.
- Sahîh-i Buhârî'nin tefsir ilmiyle doğrudan ilişkili kitâbları Bed'ü'l-Vahy, Enbiyâ, Tefsîr ile Fedâilü'l-Kur'ân'dır.
- Buhârî yoğun bir şekilde tefsir bilgisine yer vermekte, bu bilgilerden hareketle çeşitli usûllerde tefsir faaliyetinde bulunmaktadır.
- Buhârî, Kur'an'ın en az yarısına dair tefsir faaliyetinde bulunmuştur.

Atıf Bilgisi

Bahar, Murat. "Buhârî'nin el-Câmi'u's-Sahîh'inde Tefsir Bilgisi". *Eskiye* 52 (Mart 2024), 325-350.

Makale Bilgileri

<i>Etik Beyan</i>	Bu çalışma Prof. Dr. Ömer Çelik danışmanlığında 27.03.2023 tarihinde tamamladığımız "Kitâbu Bed'i'l-Vahy Örneğinde Sahîh-i Buhârî Şerhlerinin Tefsir İlmi Açısından İncelenmesi" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, Türkiye, 2023)..
<i>Geliş Tarihi</i>	30 Aralık 2023
<i>Kabul Tarihi</i>	6 Mart 2024
<i>Yayın Tarihi</i>	26 Mart 2024
<i>Hakem Sayısı</i>	İki İç Hakem - İki Dış Hakem
<i>Değerlendirme</i>	Çift Taraflı Kör Hakemlik
<i>Etik Beyan</i>	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.
<i>Benzerlik Taraması</i>	Yapıldı - Turnitin
<i>Etik Bildirim</i>	eskiyenidergi@gmail.com
<i>Çıkar Çatışması</i>	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
<i>Finansman</i>	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır
<i>S. Kalkınma Amaçları</i>	4 Nitelikli Eğitim
<i>Lisans</i>	CC BY-NC 4.0

Knowledge of Tafsir in al-Bukhārī's al-Jami' al-Saḥīḥ

Murat Bahar

Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Faculty of Theology, Department of Tafsir, Burdur, Türkiye

0000-0001-7694-329X

ror.org/04xk0dc21

mbahar@mehmetakif.edu.tr

Abstract

Ibn Hajar states that al-Bukhārī explained the unfamiliar words (gharib) in the hadiths with the knowledge of the field of the Gharīb al-Qur'ān, thus realizing the exegesis/interpretation of the Qur'ān and hadith together. It is possible to consider the statement 'al-Bukhārī's fiqh is in the titles of Bâb' in this context. Therefore, it is implied that al-Bukhārī explains the verse that he narrates or the verse in the narration, and in this sense, he performs a kind of exegesis. In this study, these approaches and the tafsir intensity of the Saḥīḥ are considered problematic and an answer is sought. In this respect, firstly, the distinctive features of Saḥīḥ al-Bukhārī and its relationship with the tafsir based on these features have been revealed. It has been inferred that al-Bukhārī engaged in tafsir activities based on his method of arranging the narrations ale al-abwab/chapters order, the fact that his work belongs to the genre of jami', his preferences among the narrations, his philological analyses, and his preferences over al-abwab. In addition, it was observed that he established a relationship between the narration and the verse, pointed out the common denominators with the verse, and commented on ambiguous expressions or unfamiliar words in his work. Also, the books of the work directly related to the tafsir have been identified and the relationship between them has been strengthened. It has been concluded that the chapters of Bed'u al-Waḥy, Anbiyā, Tafsir and Fedāil al-Qur'ān are directly related to the tafsir and contain intensive tafsir information and exegesis. The book names and chapter titles of these chapters were evaluated in terms of the tafsir, and the data obtained were recorded numerically and proportionally. It should be noted that historical data analysis and data transcription methods were used throughout the study. As a result of the research, Bukhārī's exegeted of 30% of the Qur'ān in total, including 16 verses in the chapter of Bed'u al-Waḥy, 332 verses in the chapter of Anbiyā, 1514 verses in the chapter of Tafsir, and 10 verses in the chapter of Fedāil al-Qur'ān, and if the scattered tafsir information in work is taken into account, this ratio will exceed 50%. On the other hand, showing that al-Bukhārī used linguistic and dirayah methods of tafsir, that he carried various tafsir information, especially the themes of ulum al-Qur'ān and the history of the Qur'ān, and that he attached particular importance to establishing a connection between narrations and verses, with examples and numerical data, were other achievements of the study. At the end of the study, the data of the index prepared by Dāru al-Ta'sil was reviewed and tabulated, since it partially overlaps with the achievements of this study. Thus, it was possible to compare the data in the table with the data obtained.

Keywords

Tafsir; Tafsir Knowledge; Tafsir Activity; Bukhārī; al-Saḥīḥ; Qur'ān

Highlights

- This study investigates the tafsir knowledge in Saḥīḥ al-Bukhārī and the author's tafsir activities, and it is substantiated with numerical data.
- The chapters of Saḥīḥ al-Bukhārī directly related to the science of tafsir are Bed'u al-Wahy, Anbiyā, Tafsir and Fedail al-Qur'an.
- Bukhārī intensively includes tafsir information and performs tafsir in various methods based on this information.
- Bukhārī is engaged in the exegesis of at least half of the Qur'an.

Citation

Bahar, Murat. "Knowledge of Tafsir in al-Bukhārī's al-Jami' al-Saḥīḥ". *Eskiyeni* 52 (March 2024), 325-350.

Article Information

<i>Ethical Statement</i>	This article is extracted from my doctorate dissertation entitled "Investigation of Saḥīḥ al-Bukhārī Commentaries in the Example of Kitābu Bed'i'l-Wahy in Terms of Interpretation", supervised by Prof. Ömer ÇELİK (Ph.D. Dissertation, Marmara University, İstanbul, Türkiye, 2023).
<i>Date of submission</i>	30 December 2023
<i>Date of acceptance</i>	06 March 2024
<i>Date of publication</i>	26 March 2024
<i>Reviewers</i>	Two Internal & Two External
<i>Review</i>	Double-blind
<i>Plagiarism checks</i>	Yes - Turnitin
<i>Conflicts of Interest</i>	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
<i>Complaints</i>	eskiyenidergi@gmail.com
<i>Grant Support</i>	No funds, grants, or other support was received.
<i>S. Development Goals</i>	4 Quality Education
<i>License</i>	CC BY-NC 4.0

Giriş

Hadis literatürü içerisinde Tefsîr için özel bölüm ekleyen ilk isimlerden birisinin Buhârî (öl. 256/820) olduğu kabul edilmektedir.¹ Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh* isimli eseri ihtiva ettiği bu özel bölüm hasebiyle tefsir ilmine dair yoğun müktesebat içermektedir. Söz konusu müktesebat ve bunların istihdamı ise eserin hemen bütün bölümlerinde görülebilmektedir.² Nitekim eserinde yüze yakın kitâba yer veren müellif vahiy, sebebi- nüzûl, nâsih-mensûh gibi Kur'ân tarihi ve ulûmu'l-Kur'ân konularına temas etmekte, Kur'ân kıssaları ve ilişkili âyetleri kaydetmekte, ayrıca 114 sûrenin tamamına atıfla birçok âyeti rivayetlere konu ederek tefsir faaliyetinde³ bulunmaktadır. Dolayısıyla Buhârî'nin eserini telif ederken benimsediği metot, *Sahîh*'te yer verdiği bölümlerin her biri özelinde düşünüldüğünde onun tefsir faaliyetlerinin derinliği daha rahat anlaşılabilir.

Araştırmada *Sahîh*'in, tefsir ilmi ile 'doğrudan' ilişkili bölümleri tespit edilerek bunların; *Bed'ü'l-Vahy*, *Enbiyâ*, *Tefsîr* ve *Fedâilü'l-Kur'ân* kitâbları olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu tespite kitâb ve bâb başlıklarının incelenmesi, bölümlerin âyet yoğunluklarının araştırılması, rivayetlerin ilişkilendirildiği âyetlerin muhtevaları, tüm bu müktesebatın müellif tarafından nasıl istihdam edildiğinin ve hangi disipline daha yakın veriler sunulduğunun izlenmesi sonucunda ulaşıldığı belirtilmelidir. Bu itibarla Buhârî'nin tefsir faaliyetlerinin yer aldığı; *Bed'ü'l-Vahy*, *Enbiyâ*, *Tefsîr* ve *Fedâilü'l-Kur'ân* bölümlerinden veriler elde edilmekte ve bu verilerin belirli bir sistemle tasnifi yapılmaktadır. Bu sayede Buhârî'nin, tefsirlerine yoğun olarak hangi bölümlerde yer verdiği ve Kur'ân'ın ne kadarlık bir kısmı üzerinde tefsir faaliyetinde bulunduğu bilgisine ulaşılmaktadır.

¹ Fuad Sezgin, Buhârî'nin bir hadis kaynağına tefsir bölümü koyan ilk kişi olduğunu söylemektedir. bk. Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, (Ankara: Kitâbiyât, 2000), 145. Ancak Yasin Akbaş tarafından yapılan araştırmaya göre eserine tefsir bölümünü koyan ilk isim Abdullah b. Vehb'dir (öl. 197/813). Onun ardından Saîd b. Mansûr (öl. 228/842) gelirken daha sonra Buhârî'nin olduğu görülmektedir. Fuad Sezgin'in, ilk isim olarak Buhârî'yi zikretmesi ise araştırmasını tamamladığı süreçte İbn Vehb ve Saîd b. Mansûr'un eserlerinin matbu olmaması ve dolayısıyla ulaşamamasıyla ilişkilendirilmektedir. Geniş bilgi için bk. M. Yasin Akbaş, *Kitâbu't-Tefsîr Literatürü Teşekkül Döneminde Hadis ve Tefsir* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2023), 130, 138-139, 149-150.

² Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 146.

³ Buhârî'nin erken dönem tefsir eserlerindeki usule benzer bir şekilde âyeti anlamaya yönelik izahta bulunduğu görülmektedir. Bunlar anlama kısmen veya bir yönüyle katkı sağladığı gibi nadiren de olsa tam tefsir görünümü arz etmektedir. Çalışmanın özetinde ifade edilen İbn Hacer'in değerlendirmesi de buna işaret etmektedir. Bu tür tefsir faaliyetleri Mücâhid'de, Ferrâ'da, Zeccâc'da da görülmektedir. Bu sebeple eserdeki veriler birer "tefsir faaliyeti" şeklinde ifade edilmektedir. Bu faaliyetler her yerde tam ve bütüncül tefsir niteliğinde değillerdir; fakat disiplinin maksad, mebbe' ve me'âdının gözetilmesi kaydıyla âyeti anlamaya bir yönüyle de olsa katkı sağlıyor olmaları tefsir faaliyeti olarak düşünülmesine imkân tanımaktadır. Bu bağlamda kısmî ve tam tefsir ayrımı subjektif kalmaktadır. Çünkü kelimeye veya ibareye dair verilen bilginin tam tefsir niteliğinde olup olmadığı yorumlamaya dayanmaktadır. Bu sebeplerle çalışmada, hem tefsir yaptığını hem de bunun tam/kısmî tefsir olması noktasında ayırma bulunulmadığını göstermek üzere "faaliyet" kelimesi kullanılmaktadır.

1. Sahîh-i Buhârî ve Tefsir

Yapılan araştırmalara göre *Sahîh*, 100'e yakın kitâb, 4000'e yakın bâb⁴ ve mükerrerleriyle beraber 7000'den fazla hadis ihtiva etmektedir. Ancak bu sayı mevkuf ve maktu rivayetlerin de eklenmesiyle çok daha fazla yekûna ulaşmaktadır.⁵ Buhârî'nin naklettiği rivayetlerden yaklaşık 1300'ünün muallak hadis oldukları belirtilmektedir.⁶ Bunların büyük bir kısmı eserin diğer bölümlerinde senedleriyle beraber nakledilmiştir. Eserde senetlerine ulaşılamayan rivayetler ise İbn Hacer (öl. 852/1449) tarafından *Fethu'l-Bârî*, *Hedyü's-Sârî* ve *Ta'liku't-Ta'lik* adlı eserlerinde tespit edilmiştir.⁷ Hadisleri merfu-muttasil olarak nakleden, bu bakımdan müsned ismi alan ve muhtasar bir eser olan *Sahîh*, ale'l-ebvâb sistemine göre tanzim edilmiştir. Bu tertibe sahip eserlerin hadisin anlaşılmasına katkıda bulunmak ve Resulullah'a (sav) aidiyetini desteklemek üzere zaman zaman âyetlerle istihsad yöntemini uyguladıkları görülmektedir. Yöntemin en belirgin temsilcisinin ise Buhârî olduğu kabul edilmektedir.⁸ Nitekim o, âyetlerle istidlâl ve ihticâc metodunu sıklıkla kullanmakta, bu yolla hadislerin ve âyetlerin metnine dair açıklamalarda bulunmaktadır. Özellikle kelime izahı şeklinde görülen bu açıklamalarında şerh faaliyetinin yanı sıra tefsir faaliyetine de ulaşılabilir. Ayrıca sebep-i vürûd/nüzûl bilgisi ve hadisten/âyetten istinbât edilen fikhî hükümler de yer almaktadır.⁹ Fuad Sezgin'in, eserin temel vasıflarından birisini 'hadis hüviyetini kaybedecek oranda filolojik bilgiler içermesi' olarak ifade etmesi bu bakımdan önem arz etmektedir.¹⁰

Diğer yandan eserde seçme rivayetlerin bulunduğu, bu anlamda muhtasar bir eser sayılabileceği Buhârî'nin kendi ifadelerinden de anlaşılabilir: "Kitapta sadece sahih hadisleri rivayet ettim. Dışarıda bıraktığım sahih hadislerin sayısı ise daha çoktur."¹¹ Ancak Buhârî'nin naklettiği söz konusu seçme rivayetlerin, esere alınmayan

⁴ Kastallânî (öl. 923/1517) ve Kâtip Çelebi'ye (öl. 1067/1657) göre 100 küsur kitâb ve 3450 bâb, Abdullah b. Hamevî'ye (öl. 1098/1687) göre 108 kitâb, M. Fuad Abdülbâkî'ye (öl. 1882-1968) göre ise 97 kitâb ve 3889 bâb bulunmaktadır. Eserdeki kitâb ve bâb sayılarının farklılaşması, nüsha farkı ve bazı bâbların kitâb olarak kabul edilmesi nedenlerine matuf görülmektedir. Kitâblar ve sayılarıyla ilgili geniş bilgi için bk. Yaşar Kandemir, "el-Câmi'u's-Sahîh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/115.; Hüseyin Akgün, *İmam Buhârî* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2022), 88-89; Ayşe Esra Şahyar, *Sahîh-i Buhârî -Kitâb Adları ve Muhteva Tahlili-* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2023), 33-65.

⁵ Zekeriya Güler, "Buhârî ve el-Câmi'u's-Sahîh'i Üzerine", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2015), 13.

⁶ Güler, "Buhârî ve el-Câmi'u's-Sahîh'i Üzerine", 13.

⁷ Abdullah Aydın, "Muallak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/308.

⁸ Ekrem Yücel, "Buhârî'nin Hadisteki Garîb Kelimeleri Âyetle Açıklaması (el-Câmi'u's-Sahîh özelinde)", *Tarih Okulu Dergisi* 14/52 (Haziran, 2021), 2140.

⁹ Yücel, "Buhârî'nin Hadisteki Garîb Kelimeleri Âyetle Açıklaması", 2140-2141.

¹⁰ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 145.; Konuyla ilgili benzer değerlendirme için bk. Saliha Türcan, "Rivayet Tefsirlerinde Sahîh-i Buhârî'nin Kaynaklık Değeri", *Turkish Academic Research Review* (Aralık 2021), 1626-1629.

¹¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2006), 10/120.; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, nşr. Muhibbuddîn el-Hatîb (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1959), 1/7; Kastallânî, *İrşâdü's-Sârî* (el-Mabaatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1905), 1/29.

rivayetler de dâhil olmak üzere konu ile ilgili müktesebatın temel meselelerini kapsadığı tespit edilmiştir.¹² Bu anlamda onun, hem tercemelerdeki¹³ âyetleri hem de bunların içerisinde yer verdiği tefsir müktesebatını dirâyete tâbi tuttuğu¹⁴, tahlil ve tetkik ettiği, kendisine özgü sebeplerle kaydettiği¹⁵, dolayısıyla tefsir faaliyetinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim müellifin, muallak hadisleri nispeten daha yoğun olarak kullanması, tercemeler ile rivayetler arasında irtibat kurması ve kendi tercihlerini tercemelerde izhar etmesi söz konusu dirâyetin başlıcaları olarak zikredilebilir.

Buhârî, bâb içerisinde özellikle vurgulamak istediği fikhî bir hüküm söz konusu olduğunda konuyla ilgili âyetleri, daha önce nakletmiş olsa da bir rivayeti veya rivayetin bir kısmını, sahâbe ve tâbiûn kavillerini veya meşhur bir imamın/eserin sözünü bâb başlığına taşımaktadır.¹⁶ Ulemâ arasında meşhur olan “Buhârî'nin fikhî bâb başlıklarındadır” sözünün, onun bu usulüne matuf olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca “fikhî, tercemelerinde (bâb başlıklarında) olan iki kitap vardır; hadiste Buhârî'nin kitabı, nahivde ise Sîbeveyh'in kitabı” ifadesi tercemelerin hususi niteliklerini göstermektedir.¹⁷ Bir araştırmada ise Buhârî'nin, görüş ve tercihlerini yansıttığı bâb başlıklarında, sahîh olanları malum fiil sîgasıyla (cezm), zayıf olanları ise meçhul fiil sîgasıyla (temrîz) naklettiği belirtilmektedir.¹⁸ *Sahîh*'in bâb başlıklarına dair yapılan bir araştırmanın; “Buhârî, eserini kaleme alırken bir tercemenin altında, o tercemenin konusu istikametinde bulunduğu âyet, hadis ve varsa sahâbî kavli ile Kur'ân-ı Kerim'deki bazı kelimelerin lügat manalarını da verir. Bu tür tefsirler ise *Sahîh* içerisinde oldukça çoktur”¹⁹ sonucuna ulaşması aynı şekilde bâb başlıklarının önemine ve tefsir faaliyetlerine işaret etmektedir. Enes Kaynar'ın araştırmasına göre Buhârî'nin, bâb başlıklarını; I) âyetlerden, II) sahâbe ve tâbiûn kavillerinden, III) tasvip ettiği ulemânın

¹² Yücel, “Buhârî'nin Hadisteki Garîb Kelimeleri Âyetle Açıklaması”, 2141.

¹³ “Terceme” kavramının, kitâb başlıkları ve bâb başlıkları anlamında kullanıldığı gibi bu bölümlerdeki müellif açıklamalarını belirtmek üzere kullanıldığı da görülmektedir. Geniş bilgi için bk. Erdinç Ahatlı, “Terceme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/483-484. Ancak kavramın yaygın kullanımı ‘bâb başlığı’ olsa da Buhârî'nin bâb başlıklarında yer alan açıklamaları, bazı araştırmacılar tarafından bâbın kendisi olarak kabul edildiğinden, terceme kavramına yüklenen rol yine de tayin edilememektedir. Buradaki araştırmada ise terceme kavramının bâb başlığı anlamındaki kullanımı esas alınmış, bâblarda yer alan açıklamaların da yine bâbın kendisi olduğu kabul edilmiştir. Zira bu açıklamaların nitelikleri ve -genellikle- ‘bâb’ kelimesiyle ifade ediliyor olması bu tercihte bulunmaya yol açmıştır.

¹⁴ Güler, “Buhârî ve el-Câmi'u's-Sahîh'i Üzerine”, 14; Burhan Sümertaş, *Tefsir Kaynağı Olarak Buhârî'nin el-Câmi'u's-Sahîh'i* (İzmir: Tıbyan Yayıncılık, 2015), 216.; Saliha Türcan, “Rivayet Tefsirlerinde Sahih-i Buhârî'nin Kaynaklık Değeri”, 1627.

¹⁵ Saffet Sancaklı, “Ayet Hadis Bütünlüğü Açısından Buhârî'nin el-Câmi'u's-sahîh'inin Bâb Başlıklarının Analizi”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (Aralık 2019), 25-28.

¹⁶ Akgün, *İmam Buhârî*, 92; Sümertaş, *Tefsir Kaynağı Olarak Buhârî'nin el-Câmi'u's-Sahîh'i*, 183-214; Sancaklı, “Ayet Hadis Bütünlüğü Açısından Buhârî'nin el-Câmi'u's-sahîh'inin Bâb Başlıklarının Analizi”, 33-36.

¹⁷ Geniş bilgi için bk. Güler, “Buhârî ve el-Câmi'u's-Sahîh'i Üzerine”, 13-14.

¹⁸ Güler, “Buhârî ve el-Câmi'u's-Sahîh'i Üzerine”, 13; Kandemir, “el-Câmi'u's-Sahîh”, 7/115.

¹⁹ Talat Sakallı, “Aynî Gözüyle Buhârî”, *Büyük Türk-İslâm Bilgini Buhârî Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, ed. Ahmet Hulusi Köker (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1987), 137-138.

görüşlerinden, IV) bazen kendi rivayet şartlarına uymayan veya zayıf olan hadislerden, V) manen naklettiği hadislerden, ayrıca VI) meşhur olmuş bir kelime veya ibare kullanarak, VII) fikhî hükümlere yer vererek, VIII) istifhâm edatı ile dikkatleri çekerek, IX) hadiste geçen bir kelimenin şerhini/tefsirini yaparak²⁰ oluşturması da bu çıkarımı tashih etmektedir. Dolayısıyla Buhârî hem bâb hem de kitâb anlamındaki başlıkları; dirâyette bulunmak, fikhü'l-hadîs²¹ tecrübesini aktarmak, yorum ve kanaatlerini tevdi ederek muhteva değerlendirmesinde bulunmak için bir tür saha şeklinde kullandığı sonucuna ulaşılmaktadır. Ayrıca başlıklar dışında da kelime odaklı izahlar yapması, âyetleri rivayetlerle ilişkilendirmesi, esbâb-ı nüzûl ve nâsîh mensûh bilgisini yansıtması, bâbların altında zikredeceği rivayetlerde ise seçici bir tutum sergileyip her sahih rivayete yer vermemesi eserdeki tefsir bilgisinin ve muhaddisin tefsir faaliyetlerinin kapsam ve derinliğini göstermektedir.²²

2. Sahîh-i Buhârî'nin Tefsir İlmiyle Doğrudan İlişkili Bölümleri

Sahîh'in nüshaları içerisinde, Yûnînî nüshası esas alınarak diğer nüshaların da gösterilmesi suretiyle II. Abdülhamid'in emriyle hazırlanan "Sultaniyye baskısı"nın diğerlerine nispeten daha muteber olduğu kabul edilmektedir.²³ Bilindiği üzere *Sahîh*'in Hindistan (1853), Mısır (1862), İstanbul (1897) ve Avrupa ülkeleri başta olmak üzere birçok baskısı bu nüshaya göre hazırlanmıştır, zira diğer nüshalar zamanla şöhretini kaybetmişlerdir.²⁴ Söz konusu baskılarda kitâb sayıları ve isimleri, bâb sayıları ve rivayetlerin lafızları farklılaşmaktadır. Bu duruma müstensihlerin takip ettikleri esasların ve Buhârî'nin kendi ifadelerini rivayetlerin lafızlarından ayırırken izledikleri yöntemlerin sebep olduğu düşünülmektedir.²⁵ Ayrıca nüshaların okunmasından ve yorumlanmasından kaynaklanan birtakım hataların da söz konusu ihtilafların kaynağı oldukları belirtilmektedir.²⁶ Nitekim Ali Albayrak'ın araştırmasına göre kelimelerin yanlış okunmaları, kelime/cümle/satır atlanması, izahların yanlış yerde nakledilmeleri, farklı nüsha ve hâşiyelerin metne eklenmeleri, rivayetlerin ve bâb başlıklarının yanlış yerlerde

²⁰ Ayrıca müellifin başka malzemelerle bâb başlığı oluşturduğu da belirtilmektedir. bk. Enes Kaynar, *Buhârî'nin Bâb Başlıklarıyla İlgili Çalışmalar ve Bâb Başlıklarındaki Kendi İfadelerinin Değerlendirilmesi* (İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 76-107. Ayrıca benzer tespitler için bk. Sümertaş, *Tefsir Kaynağı Olarak Buhârî'nin el-Câmi'u's-Sahîh'i*, 216-239.

²¹ Hadislerden hareketle Hz. Peygamber'in gayesini kavrama ve hadisleri anlayıp hüküm çıkarma anlamında hadis istilâhı ve bu faaliyetlerin yürütüldüğü hadis ilmi. Geniş bilgi için bk. Mehmet Görmez, "Fikhü'l-Hadîs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/547-549; Kaynar, *Buhârî'nin Bâb Başlıklarıyla İlgili Çalışmalar*, 68.

²² Geniş bilgi için bk. Zişan Türcan, "Hadis Rivayet Geleneği ve Tefsir -Sahîh-i Buhârî'nin Kitâbu't-Tefsîr'i Örneği-", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (Bahar 2010), 250-278.

²³ Arafat Aydın - Ali Albayrak, "Sahîh-i Buhârî Nüshalarına Dair Yeni Bulgular: Bulak Baskısı, Yûnînî Yazmaları ve Abdullah b. Sâlim el-Basrî Nüshası", *İslâm Araştırmaları Dergisi* (Haziran 2017), 2-5.; Ayrıca bk. Kandemir, "el-Câmi'u's-Sahîh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/114-123; Akgün, *İmam Buhârî*, 98.

²⁴ Aydın - Albayrak, "Sahîh-i Buhârî Nüshalarına Dair Yeni Bulgular", 3-4; Akgün, *İmam Buhârî*, 96.

²⁵ Akgün, *İmam Buhârî*, 93.

²⁶ Ali Albayrak, *Buhârî Sonrası el-Câmi'u's-Sahîh* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2018), 55.

nakledilmeleri ve hadis metinleri ile izahların bâb olarak algılanması söz konusu hatalardan bazılarıdır.²⁷

Nüshalardaki bu farklılıkların doğal sonucu olarak eserin günümüzdeki baskılarında da ihtilaflar görülebilmektedir. İhtilaflar sadece numaralandırmalar ve -manaya etkisi olmayacak derecede- lafızlar üzerinde olsa da²⁸ nihayetinde araştırmacıların kitâb, bâb ve rivayetlerin oranlarını tespiti sırasında çelişkili rakamların zuhur etmesine yol açmaktadır. Buradaki veri tespiti ve analizi araştırmasında ise rakamsal çelişkilerden kaçınabilmek ve araştırmanın mesnedini tayin edebilmek amacıyla; *Sahîh*'in, Mehmed Sofuoğlu tarafından metin ve tercümesine yer verilmek suretiyle hazırlanan *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi* isimli çalışma esas alınmaktadır. Söz konusu baskının tercih edilme sebebi; İstanbul ve Kahire baskılarıyla karşılaştırılarak hazırlandığının ve diğer birçok baskıdan da faydalandığının belirtilmesidir.²⁹ Üçten fazla baskının mukayese edilmesiyle hazırlanan bu çalışmanın, hataları minimize ederek verilerin, oranların ve rakamların dökümü için daha uygun olduğu anlaşılmaktadır.

2.1. Kitâbu Bed'ül-Vahy

Sahîh'in birinci kitâbı olan *Bed'ül-Vahy* bölümünde; 1 bâb başlığı ve başlıkla ilişkilendirilen 6 rivayet bulunmaktadır. Bu başlık ve rivayetlerde Nisâ 4/163, 'Alak 96/1-5, Müddessir 74/1-5, Kıyâme 75/16-19, Âl-i İmrân 3/64 olmak üzere toplam 16 âyet yer almaktadır. Bâb, "Resullah'a vahyin başlangıcı ve Allah Teâlâ'nın 'Biz Nuh'a ve ondan sonra gelenlere vahyettiğimiz gibi sana da vahyettik'³⁰ kavli" ismiyle kaydedilmektedir. Bölümde ise genel anlamda vahyin başlangıcı, çeşitleri, keyfiyeti, geliş şekilleri, ilk vahiy, fetret süreci, âyet tefsirleri gibi konular yer almaktadır.

Buhârî'nin *Kitâbu Bed'ül-Vahy*'de naklettiği rivayetler tefsir ilmiyle yakından ilgili konuları ihtiva etmektedir. İlk rivayette vahyin kısımları ve Hz. Peygamber üzerindeki etkileri anlatılmaktadır.³¹ Sonraki rivayette Hz. Peygamber'in aldığı vahiy türlerinden sadık rüyanın, vahyin başlangıcını anlatması bakımından Hira mağarasına niçin gittiğinin, burada yaşanan olayların, 'Alak sûresinin ilk beş âyetinin ve sebep-i nüzûlünün, hadiseden sonra yaşananların, vahyin fetrete uğramasının anlatılması rivayeti tefsir ilmi içerisinde önemli bir konuma taşımaktadır. Ayrıca rivayetin hemen ardı sıra ve devamı niteliğinde nakledilen İbn Şihâb ez-Zührî (öl. 124/742) mürselini kaydetmesi, Müddessir sûresinin ilk beş âyetinin nüzûlüne yer vermesi ve vahyin fetretinin artık bitip kesintisiz nüzûl sürecine girildiğini anlatması önem arz etmektedir.³² Bir sonraki rivayetin ihtiva ettiği temel konular Kur'ân'ın cem'i ve beyânı şeklindedir. Ancak burada Kur'ân'ın Allah

²⁷ Albayrak, *Buhârî Sonrası el-Câmi'u's-Sahîh*, 55-161.; Ayrıca bk. Akgün, *İmam Buhârî*, 98.

²⁸ Akgün, *İmam Buhârî*, 93.

²⁹ Mehmed Sofuoğlu, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1987), 1/34-35.

³⁰ Nisâ, 4/163.

³¹ Buhârî, "Bed'ül-Vahy", 1 (No. 2).

³² İbn Şihâb ez-Zührî'den nakledilen bu ifadeler, Buhârî'nin baskılarına göre *Bed'ül-Vahy* kitâbının üçüncü rivayetinin devamı şeklinde nakledildiği gibi dördüncü rivayet olarak da kaydedilmektedir. Biz çalışmamız boyunca Mehmed Sofuoğlu tarafından yayına hazırlanan *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi* isimli baskıyı esas aldığımızdan Zührî'nin ifadelerini üçüncü rivayet olarak kabul ettik. bk. Buhârî, "Bed'ül-Vahy", 1 (No. 3).

Teâlâ tarafından Hz. Peygamber'in kalbinde toplanması ve muhafazasının sağlanması konu edilmekte, sahâbe tarafından yapılan cem' ve istinsâh faaliyetlerinden bahsedilmemektedir. Rivayette Hz. Peygamber'in, Allah Teâlâ tarafından Kur'ân'ın beyânına vakıf kılınacağı da yer almaktadır. Diğer yandan Kıyâme sûresinin 16-19. âyetlerini ihtiva ettiğiinden metinde yer alan İbn Abbas'ın ifadeleri bu âyetlerin tefsiri addedilmektedir. Bu bakımdan ilgili âyetler de yine rivayetin konularından sayılabilmektedir.³³ Bölümdeki tefsir ilmiyle doğrudan ilişkili son rivayette ise Ramazan arzalarının konu edildiği görülmektedir.³⁴ Rivayeti, benzer rivayetlerden ayıran temel husus ise Cebrâil ile Hz. Peygamber'e atfen belirtilen "Kur'ân'ı müdârese ederlerdi" ibaresidir. Zira bu ibare, arzaların ifa ve icrasını anlamaya katkı sağlaması bakımından önemlidir.³⁵

2.2. Kitâbu'l-Enbiyâ

Buhârî *Kitâbu'l-Enbiyâ* bölümünde, 56 bâb başlığına ve 154 rivayete yer vermektedir. Bu bâblardan 2'si altında yer alan rivayeti başlık edinmekte,³⁶ 2'si başlıksız bir şekilde 'bâb' denilmek suretiyle kaydedilmekte,³⁷ 10'u ya peygamberlerin isimleri ile ya da kıssanın içeriğine binaen müellif tarafından isimlendirilmekte,³⁸ 42'si ise âyet ve âyet grupları başlık haline getirilerek oluşturulmaktadır.³⁹ Bölümün ilk bâbında, Hz. Âdem ve zürriyetinin yaratılışı, son bâbda ise İsrâiloğulları konu edilmektedir. Diğer bâblarda ise sırasıyla Hz. İdris, Hz. Nuh, Hz. Hud, Hz. Salih, Hz. İbrahim, Hz. İshâk, Hz. İsmail, Hz. Yakub, Hz. Yusuf, Hz. Eyyub, Hz. Musa, Hz. Harun, Hz. Zülkarneyn, Hz. Hızır, Hz. Lokman, Hz. Yunus, Hz. Dâvûd, Hz. Süleyman, Hz. İlyas, Hz. Zekeriya, Hz. Yahya ve Hz. İsa (aleyhimüsselâm) hakkındaki rivayetlere yer verilmekte, bu kıssalara atıflar yapılmaktadır. Ayrıca *Kitâbu'l-Enbiyâ* bölümünde yer alan kıssaların Kur'ân'daki kıssalar ile örtüştüğü, zira tercemelerin genellikle bu âyetlerden oluştuğu vurgulanmalıdır. Nitekim rivayetler ve kıssalar, bâb başlığına taşınan -Mushaf sırasına göre- Bakara 2/20, 30, 37, 67-73, 93, 102, 133, 247, 259; Âl-i İmrân 3/33-37, 42-49, 68; Nisâ 4/125, 163-164, 171-

³³ Buhârî, "Bed'ü'l-Vahy", 1 (No. 4).

³⁴ Buhârî, "Bed'ü'l-Vahy", 1 (No. 5).

³⁵ Geniş bilgi için bk. Murat Bahar, *Kitâbu Bed'ü'l-Vahy Örneğinde Sahih-i Buhârî Şerhlerinin Tefsir İlmi Açısından İncelenmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 100-102.

³⁶ Sofuoğlu, *Sahih-i Buhârî ve Tercemesi*, 7/3114, 3231.

³⁷ Sofuoğlu, *Sahih-i Buhârî ve Tercemesi*, 7/3210, 3281. Buhârî'nin bu şekilde kaydettiği bâblara "et-Terâcimü'l-Mürsele" adı verilmektedir. Bu bâblarda müellif, başlıkta 'bâb' demekle yetinmiştir ancak bâbın altında rivayetler yer almaktadır. Müellifin sadece 'bâb' demekle yetinmesinin yanı sıra bu bâbın altında herhangi bir rivayete yer vermediği yerler de görülebilmektedir. Bu bâblara ise "et-Terâcimü'l-Müfrede" denilmektedir. Ayrıca bâbda bir başlığın kaydedildiği ve fıkhnın açıkça anlaşıldığı bâblara "et-Terâcimü'z-Zâhire", bâbda başlık olmasına rağmen fıkhnın açıkça anlaşılmadığı ve araştırmaya ihtiyaç duyulduğu başlıklara ise "et-Terâcimü'l-Hafî" ismi verilmektedir. bk. Kaynar, *Buhârî'nin Bâb Başlıklarıyla İlgili Çalışmalar*, 72-76.

³⁸ Sofuoğlu, *Sahih-i Buhârî ve Tercemesi*, 7/3102, 3125, 3173, 3201, 3202, 3215, 3263, 3264, 3273, 3279.

³⁹ Sofuoğlu, *Sahih-i Buhârî ve Tercemesi*, 7/3103, 3115, 3117, 3124, 3129, 3132, 3135, 3141, 3151, 3170, 3172, 3174, 3175, 3176, 3178, 3182, 3183, 3190, 3191, 3192, 3194, 3197, 3200, 3212, 3214, 3218, 3219, 3221, 3223, 3227, 3228, 3232, 3235, 3239, 3241, 3243, 3246, 3249, 3250, 3252, 3254, 3277.

172; En'âm 6/138; A'râf 7/21, 23-25, 27, 59-64, 73-79, 117, 138-139, 142-144, 160, 163-166, 171; Tevbe 9/114; Yûnus 10/71-73; Hûd 11/27, 40, 44, 50-60, 70, 78, 84-95, 113; Yûsuf 12/7, 80; Hicr 15/26, 51-64, 66, 75-76, 80-84; Nahl 16/120-123; İsrâ 17/7; Kehf 18/9-26, 94; Meryem 19/1-40, 51-55; Tâhâ 20/9-12, 121; Enbiyâ 21/12, 30, 83; Mü'min 23/28, 31; Furkân 25/22, 53; Neml 27/54-58; Kasas 28/76-82; Lokmân 31/12-19; Sebe' 34/10-14; Yâsîn 36/13-29; Sâffât 37/11, 94, 123-132, 139-148; Sâd 38/17-20, 30-40, 42; Ahkâf 46/21-26; Zâriyât 51/39, 49; Vâkıa 56/58, 61; Mücâdile 58/8; Tahrîm 66/11-12; Kalem 68/48-50; Hâkka 69/6-8, 14; Nuh 71/1-28; Mürselât 77/33; Târık 86/4, 8; Fecr 89/5; Beled 90/4 ve Tin 95/4 âyetleriyle ilişkilendirilerek nakledilmektedir. Buna göre *Kitâbu'l-Enbiyâ* bölümünün bâb başlıklarında toplam 332 âyet yer almaktadır. Bu rakam bâbın kendi âyetlerinin ve bâbın içerisinde parçalı halde bulunan âyetlerin toplamıdır; bâbların altında nakledilen rivayetlerde geçen âyetler bu rakama dâhil değildir.

Buhârî'nin *Kitâbu'l-Enbiyâ* bölümündeki tefsir faaliyetlerini tespit ve te'kid etmesi amacıyla örnek vermek gerekirse; Buhârî ilk bâbda, Hz. Âdem (as) ve zürriyetinin yaratılmasıyla ilgili ifade etmek istediği noktaları, aynı bâb başlığında yer verdiği “*salsal*”, “*femerrat bihi*” ve “*en lâ tescüde*” âyetlerinin filolojik tahlilleri ile ortaya koymaktadır.⁴⁰ Burada ve bâbın altında herhangi bir merfu veya mevkuf rivayete yer vermeyip dilbilimsel tefsir faaliyetinde bulunması dikkat çekmektedir. İkinci bâbda ise; Hz. Âdem'in (as) yaratılışının konu edildiği Bakara, 2/30 âyetini zikrettikten sonra âyetin âyet ile tefsiri mahiyetinde yaratılışla ilgili başka âyetlere de müracaat ederek izahlarda bulunmaktadır. İzahlarını İbn Abbas'tan ve 'diğerleri'nden nakille aktaran Buhârî, ayrıca çiftler halinde yaratılış ile ilgili Zâriyât, 51/49 âyetine ve yaratılış fitratı ile ilgili Tîn, 95/4 âyetine atıf yaparak konulu tefsir faaliyetinde bulunmaktadır. Bâbın altında naklettiği rivayetler üzerinden de bu âyetlerin muhtevalarına işaret etmekte ve âyeti hadis ile ilişkilendirip rivayet tefsiri türünde faaliyette bulunmaktadır.⁴¹ Diğer bâbların birçoğunda da benzer faaliyette bulunan Buhârî, peygamber kıssalarının bir kısmına hadisleri nakletmek suretiyle değinirken bir kısmına da sahâbenin sorduğu veya yaşadığı olaylara Hz. Peygamber'in verdiği cevaplar üzerinden temas etmektedir.

2.3. Kitâbu't-Tefsîr

Buhârî *Kitâbu't-Tefsîr* bölümünde 366 bâb açmaktadır. Bu rakam 'bâb' ismi taşıyan başlıkları kapsamaktadır. 'Bâb' ismi verilmeyenlerin sayısı ise 43'tür ve bunlar sûrelerin isimleri kaydedildikten sonra atılan başlıklardır. 'Bâb' ismi verilmeyen başlıkların; Mü'minûn, Neml, Ankebût, Fâtır, Mü'min, Zâriyât, Tûr, Hadîd, Mücâdile, Teğâbün, Mülk, Hâkka, Me'âric, Cin, Müzzemmil, İnsân, Nâziât, Abese, Tekvîr, İnfîtâr, Mutaffifîn, Burûc, Târık, A'lâ, Ğâşiye, Fecr, Beled, Şems, İnşirâh, Tîn, Kadîr, Beyyine, Âdiyât, Kârî'a, Tekâsür, Asr, Hümeze, Fîl, Kureyş, Mâ'ûn, Kevser, Kâfirûn, Felak ve Nas sûrelerine ait oldukları, bu sûre isimlerinin hemen altında kaydedildikleri ve sûrelerin de birer başlıkta tamamlandıkları görülmektedir. Söz konusu başlıklarda 'bâb' ismi kaydedilmemiş olsa da; birer başlık hüviyeti taşımaları, diğer bâblar ile örtüşen usullere sahip olmaları ve farklı nüshalarda/baskılarda -bazılarının- 'bâb' olarak kaydedilmesi nedeniyle bunların da bâb olarak düşünülmesinin daha isabetli olacağı anlaşılmaktadır. Nitekim 'bâb' ismi

⁴⁰ Sofuoğlu, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, 7/3102.

⁴¹ Sofuoğlu, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, 7/3103-3113.

taşımayan başlıkların tamamı, ilgili sûrenin âyetleri ve bunlarla ilişkilendirilen sahâbe kavilleri yazılarak tanzim edilmiştir. Bu itibarla toplam bâb sayısının 409 olarak kabul edilmesi gerektiği sonucuna ulaşılmaktadır.

409 bâbdan 4'ü başlıksız bir şekilde 'bâb' denilmek suretiyle kaydedilmekte,⁴² 3'ü âyetlerin içeriklerine binaen isimlendirilmekte,⁴³ 402'si ise ilgili sûreye ait âyet ve âyet grupları yazılarak başlık halini almaktadır.⁴⁴ Müellif bölümde 114 sûrenin tamamına yer vermektedir. Sûrelerin bazı âyetlerini noksan bırakmış olsa da bâb başlıklarında ve rivayetlerin içerisinde yer alanlarla beraber düşünüldüğünde âyetlerin önemli bir kısmını zikrettiği anlaşılmaktadır. Tespit edilebildiği kadarıyla Buhârî burada 1514 âyet kaydetmektedir. Bu da Kur'ân'ın %24,27'sine tekabül etmektedir.⁴⁵ Bu rakam müellif tarafından bâb haline getirilen âyetlerin ve bâbın içerisinde bu âyetleri müteakip kaydedilen diğer âyetlerin toplamıdır. Bâblarda istidlal ve âyetin âyeti tefsiri mahiyetinde yer alan sûre dışı âyetler ise sayıya dâhil edilmemiştir. Bu anlamda söz konusu rakamın, tekrarlara yer verilmeden tespit edilen hali olduğu belirtilmelidir. Keza bâblardan sonra nakledilen rivayetlerin içerisinde de âyetlere yer verildiği görülmektedir ve bu âyetler de yine tespit edilen sayıya dâhil edilmemiştir. Söz konusu rivayetlerde geçen âyetlerin, bâblardan bağımsız olarak sadece hadis metninin bir parçası olması hasebiyle nakledilme ihtimalleri ve âyetlerin birçok bâb ve kitâbda tekrar etme durumları bu tercihe sebep olmuştur.

Kitâbu't-Tefsîr bölümünde 500 rivayet numaralandırılarak nakledilirken bâblarda yer alan mevkuf rivayetlerle beraber bu sayı çok daha fazla yekûna ulaşmaktadır. Âyetlerin tefsiri kabilinden zikredilen rivayetler; kimi zaman filolojik tahliller için zikredilmekte, kimi zaman âyetin rivayetle tefsiri mahiyetinde ve kimi zaman da müellifin zihnindeki manayı rivayetle anlatarak kısmen dirâyette bulunması şeklinde görülmektedir. Buhârî, âyetlere genellikle bâb başlıklarında yer vermesi sebebiyle âyetlerle rivayetler arasındaki birlikteliği yoğun olarak göstermektedir. Ancak bâblar, âyet ve âyet grupları verilerek kaydedilmiş olsalar da buralarda birçok mevkuf rivayet de yer almaktadır. Ayrıca Garîbu'l-Kur'ân, Mecâzu'l-Kur'ân, Me'âni'l-Kur'ân türü eserlerden yaptığı alıntılarla Kur'ân lafızlarını açıklayan müellif, filolojik tahliller yaparken Arap meseli ve cahiliye şiri de dâhil olmak üzere çeşitli verileri kullanmaktadır.⁴⁶ Dolayısıyla bu bölümde İbn Hacer'in, Buhârî'nin, hadislerde geçen garîb lafızları garîbu'l-Kur'ân ile açıkladığına ve Kur'ân ile hadisin tefsirini/şerhini birlikte gerçekleştirdiğine yönelik ifadelerinin hem sebebi hem de örnekleri görülmektedir.⁴⁷

⁴² Sofuoğlu, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, 9/4172, 4242; 10/4467; 11/5021.

⁴³ Sofuoğlu, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, 9/4166; 10/4470, 4501.

⁴⁴ Bk. Sofuoğlu, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, 9, 10 ve 11. ciltler.

⁴⁵ Bu hesaplamada Kur'ân'ın, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanan baskısı esas alınarak toplam âyet sayısı 6236 olarak kabul edilmiştir.

⁴⁶ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 170-178.; Ayrıca diğer bir araştırma için bk. Akbaş, *Kitâbu't-Tefsîr Literatürü Teşekkül Döneminde Hadis ve Tefsir*, 149-155. Akbaş'ın araştırması ile tarafımızca yapılan araştırmanın sayısal ihtilafı temelde nüsha ve muhakkik farklılıklarından ileri gelmektedir. Nitekim kendisi de nüshalar arasındaki farklılığa dikkat çekmiş, bu anlamda kendi kullandığı tahkiki özellikle belirterek nüsha farklarından doğabilecek ihtilafı işaret etmiştir. bk. Akbaş, *Kitâbu't-Tefsîr Literatürü Teşekkül Döneminde Hadis ve Tefsir*, 156.

⁴⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, 6/366.

Buhârî'nin *Kitâbu't-Tefsîr* bölümündeki tefsir faaliyetleri birçok yönden tezahür etmekte, bu hususta herhangi bir tartışma da vâki olmamaktadır. Kâtip Çelebî'nin kaydettiğine göre İbn Hacer de Buhârî'nin tefsir faaliyetlerini tespit etmek üzere *Tecrîdü't-Tefsîr min Sahîhi'l-Buhârî alâ Tertîbi's-Suver* isminde bir eser yazmıştır.⁴⁸ Bu sebeple Fâtîha sûresi ile ilgili olan iki bâbın incelenmesi, onun tefsir faaliyetlerini temsilen göstermesi bakımından yeterli olacaktır: Buhârî, henüz ilk bâba geçmeden önce sûrenin ismini kaydetmekte ve burada 'besmele' âyetinden ötürü "*Rahmân*" ve "*Rahîm*" isimlerinin tefsirini yapmaktadır. Ona göre bu iki isim "*er-rahmetü*" kelimesinden türemektedirler. Ayrıca "*er-Rahîm*" ve "*er-Râhim*" isimleri tıpkı "*Alîm*" ve "*Âlim*" isimlerinde olduğu gibi aynı anlama gelmektedirler.⁴⁹ Buhârî, birinci bâbda sûreye Ümmü'l-Kitâb isminin de verildiğini belirterek bunun sebebini; mushaflarda ilk sırada yer alması ve namaza bu sûre ile başlanması yaklaşımıyla açıklamaktadır. Yine bâbın içerisinde "*ed-dîn*" âyetinin tefsirini yapan müellif, 'kemâ tedînü tûdân' Arap meselini kullanarak ve Mücâhid'in 'hesaba çekmektir' sözüne atıf yaparak kelimenin semantik analizine yer vermektedir. Bâbın altında ise "...Sana bir sûre öğreteceğim, o sûre Kur'ân'daki sûrelerin en büyüğüdür..." hadis-i şerifini sûre ile ilişkilendirerek rivayet tefsiri türünde faaliyet ortaya koymakta ve sûrenin faziletine işaret etmektedir.

Buhârî ikinci bâbda ise sûrenin yedinci âyetinin son bölümünü kaydetmekte ve bu ibare ile "*İmam; ğayri'l-mağdûbi aleyhim vele'd-dâllîn dediği zaman siz de 'âmîn' deyin. Her kimin âmin demesi meleklerin âmin demeleriyle örtüşürse onun geçmiş günahları bağışlanır*" hadisi ilişkilendirmektedir.⁵⁰ Buhârî'nin sahâbe kavli ve merfu rivayetler ile âyetlerin amelî yönüne işaret etmesi, bu anlamda da tefsir faaliyetinde bulunması, onun rivayet tefsir usulünü kullandığını gösterirken; Arap meseline yer vererek Kur'ân kelimelerini açıklaması ise dirâyet tefsiri faaliyetinde bulunduğu önemli bir örneği olarak anlaşılmalıdır.⁵¹

2.4. Kitâbu Fedâilü'l-Kur'ân

Sahîh'in 66. kitâbı olan *Fedâilü'l-Kur'ân* bölümü 37 bâb ve 85 hadisten teşekkül etmektedir. Bu bâblardan 6'sında bir veya birkaç âyet-i kerîme,⁵² 4'ünde de hadisler bâb başlıklarına taşınmaktadır.⁵³ Kalan 27'si ise müellifin kendi ifadeleri ile kaydedilmektedir. Bâb başlıklarında -Mushaf sırasına göre- Mâide 5/48, Yûsuf 12/2, Nahl 16/103, Ankebût 29/51, A'lâ 87/5-7, İsrâ 17/106, Müzzemmil 73/4, 20 olmak üzere toplam 10 âyete yer verilmektedir. Ayrıca Fâtîha, Bakara, Kehf, Fetih, İhlas, Felak ve Nas sûrelerinin faziletlerine dair hususi bâblar tanzim edildiği de görülmektedir.⁵⁴ Bâblarda bu sûreler

⁴⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 1/345.

⁴⁹ Sofuoğlu, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, 9/4165.

⁵⁰ Sofuoğlu, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, 9/4165-4168.

⁵¹ Kitâbu't-Tefsîr'in tefsir ilmiyle ilişkisine ve önemine dair ayrıca bk. Abdulhamit Birışık, "Kitâbu't-Tefsîr ve Kitâbu Fedâilü'l-Kur'ân Çerçevesinde Bedruddîn Aynî'nin Tefsirciliği", *Uluslararası Bedruddîn el-Aynî Sempozyumu ve II. Hadis İhtisas Toplantısı*, ed. Recep Tuzcu (Gaziantep: TDV Yayınları, 2013), 408-411.

⁵² Sofuoğlu, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, 11/5073, 5078, 5116, 5131, 5136, 5145.

⁵³ Sofuoğlu, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, 11/5086, 5092, 5120, 5153.

⁵⁴ Bk. Sofuoğlu, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, 11/5100-5110.

dışında herhangi bir sûre veya âyete yer verilmemekte, ancak bâbların altında yer alan rivayetlerde daha birçok âyet ve âyet grubunun yer aldığı tespit edilebilmektedir. Diğer yandan bâblarda; vahyin nüzülü, ilk vahiy, Kur'ân'ın dili, cem'i, vahiy kâtipleri, yedi harf, arzalar, Kur'ân'ın i'câzı gibi ulûmu'l-Kur'ân konularına ve çeşitli kıraat meselelerine yer verilmektedir. Müellif, bu meselelerin her biri için ise en az bir rivayet nakletmektedir. Bu bölümde müellifin, rivayetler vesilesiyle sûrelerin/âyetlerin dikkat çeken noktalarını vurguladığı ve önem atfettiği nüanslarını hatırlattığı anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra gerek bâb başlıkları ve gerekse rivayetler vesilesiyle çeşitli filolojik tahlillerde bulunduğu, Hz. Peygamber'in hadisleri ve sahâbe kavilleriyle konulara temas ettiği görülmektedir.⁵⁵

Netice itibarıyla *Bed'ü'l-Vahy, Enbiyâ, Tefsir ve Fedâilü'l-Kur'ân* bölümlerindeki âyetlerin rakam ve oranlarına dair yukarıda yer alan bilgiler tespit edilirken bölümlerin içerisindeki rivayetlerde geçen âyetlerin hesaba katılmadığı belirtilmişti. Buna göre dört bölümün sadece başlıkları ve bâbları dikkate alındığında Buhârî'nin Kur'ân'ın %30'unu tefsir ettiği sonucuna ulaşılmaktadır. Söz konusu rivayetlerin ve yukarıda değinilen diğer detayların araştırılması durumunda âyetlerin tam sayısına ulaşılabileceği muhakkaktır. Bu itibarla tüm bölümlerin detaylarındaki âyet tefsirleri tespit edilerek hesaba katılması durumunda ise Buhârî'nin, Kur'ân'ın yaklaşık olarak %50'sine dair tefsir faaliyetinde bulunduğu sonucuna ulaşılacağı öngörülmektedir. Nitekim müellif eseri boyunca, birçok bölümde ve bâbda, çeşitli bağlamlarda, az veya çok oranda tefsir ilmiyle ilişkili bilgi sunmakta, bu sebeple de tefsir faaliyetinin yer almadığı bir bölüm neredeyse bulunmamaktadır.⁵⁶

3. Sahîh-i Buhârî'de Tefsir Edilen Âyetler

Sahîh-i Buhârî'nin baskıları arasındaki farklılık ve eserin ihtiva ettiği derinlik araştırmacıların dökümlerinin ihtilafı olmasına sebebiyet vermektedir. Keza araştırmacıların birtakım sâiklere sahip olması da aynı ihtilafa yol açmaktadır. Ön kabuller, değerlendirme kriterleri, müktesebatı yorumlama yöntem ve derinlikleri bu sâiklerden bazılarıdır. Ayrıca Kur'ân'ın tüm ilimlerin ana kaynağı olduğu göz önünde bulundurulduğunda; bir temel hadis kaynağı üzerine yapılan tefsir araştırmalarında sayısal ve oransal ihtilafların ortaya çıkması da son derece anlaşılır hal almaktadır. Çünkü herhangi bir rivayet, Kur'ân ortak paydasında buluştuklarından dolayı tefsir sahasına çekilebilmektedir. *Sahîh*'in ihtiva ettiği tefsir bilgisi/faaliyeti denildiğinde nihayetinde tüm kitâbların zikredilebilmesi veya herhangi bir rivayetin konu olarak benzeştiği bir âyetle ilişkilendirilebilmesi bu sebebe matuftur. Dolayısıyla eserin tefsir bilgisinin ve faaliyetlerinin dökümü yine bu sebeple farklılık arz edebilmektedir.

Bu kabilden olmak üzere *Sahîh*'in, bir araştırma merkezi tarafından hazırlanan Dâru't-Te'sîl baskısında âyet fihristine yer verilmektedir. Buradaki araştırma ile söz konusu fihrist arasında ise çeşitli farkların olduğu görülmektedir. Ancak bilindiği üzere fihristler konuyla irtibatına ya da mahiyetine bakmadan âyetlerin geçtikleri yerlere işaret etmek üzere düzenlenirler. Veya konuyla ilişkilendirilen tam metin kaydedilmek istendiğinde, metnin konudan bağımsız bölümünde yer alan âyetler de fihristlerde yer alırlar.

⁵⁵ Kitâbu Fedâilü'l-Kur'ân'ın tefsir ilmiyle ilişkisine ve önemine dair ayrıca bk. Abdulhamit Birışık, "Kitâbu't-Tefsîr ve Kitâbu Fedâilü'l-Kur'ân Çerçevesinde Bedruddîn Aynî'nin Tefsirciliği", 408-411.

⁵⁶ Akbaş, *Kitâbu't-Tefsîr Literatürü Teşekkül Döneminde Hadis ve Tefsir*, 151.

Dolayısıyla bir fihristin âyeti kaydetmesi, ilgili bölümde mutlaka tefsir faaliyetinde bulunulduğu anlamına gelmemektedir. Diğer yandan fihristte yer alan rakamlar ile tarafımızca tespit edilen rakamların ihtilafı olmasında; I) farklı nüshalara dayalı olarak âyetlerin taksir edilmeleri, II) farklı nüshalara dayalı olarak âyetlerin taksim edilmeleri, III) kitâblarda veya bâblarda yer alan âyetlere işaret edilme(me)si, IV) başlıklardaki veya rivayet içlerindeki tek kelime, terkip veya kısa bir ibare halinde bulunan âyetlerin sayımı ve V) bâbda veya rivayette bir âyetin birkaç kelimesinin farklı bağlamlarda yer almasına rağmen bunların bir tek âyet sayılma(ma)sı durumlarının da etkisi görülmektedir.

Nitekim buradaki araştırmada sadece dört bölüm ve sadece bâb başlıklarında yer alan âyetler hesaplandığında 1872 âyete yer verildiği sonucuna ulaşılrken, söz konusu baskı ise tüm bölümleri ve rivayetleri hesaba katarak 1953 âyete ulaşmıştır. Buradaki araştırmada sadece dört bölümde %30'luk oran tespit edilirken, fihristte ise tüm bölümlerin incelenmesi sonucunda %30 oranı tespit edilmiştir. Diğer bir ifadeyle buradaki araştırmada *Sahîh*'in tamamının tüm detaylarıyla incelenmesi sonucunda Kur'ân'ın en az %50'sinin tefsirine ulaşılaacağı öngörülürken Dâru't-Te'sîl baskısındaki fihrist tüm eserde Kur'ân'ın %30'una yakın âyetini tespit etmiştir. Bu ihtilafın yukarıda ifade edilen sebeplere râci olduğu, en belirgin sebebin ise 'fihristte kelime ve kısa terkiplerden oluşan âyetlere yer verilmemesi' olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim fihristler, âyetin tek bir kelimesinin veya kısa bir ibaresinin geçtiği yerlere genellikle işaret etmemektedirler; tam âyetlerin geçtiği yerlere işaret etmekle yetinmektedirler. Çünkü kelime veya terkip indeksi hüviyetinde değildir. Buradaki çalışma ile söz konusu fihristin ihtilaf etmesindeki en önemli sebep burasıdır. Erken dönem tefsir eserlerinde bir âyetin, sadece bir kelimesinin veya kısa da olsa bir ibaresinin tefsir edilmesi söz konusu âyetin bütün olarak tefsirinin yapıldığı anlamını taşıdığından⁵⁷ Buhârî'nin kelime sınırlı tefsirde bulunması erken dönem tefsir eserleriyle örtüşmektedir. Bu da fihristin verilerini değil tarafımızca çıkarılan verileri tahkim etmektedir. Nihayetinde ilgili fihristin, *Sahîh*'teki tefsiri yapılan âyetleri tespit etmek gibi bir amacı yokken tarafımızca âyetlerin metinde bulunması değil tefsirlerine yönelik bilgilerin sunulup sunulmadığı esas alınmıştır. Şu kadar var ki fihristin de buradaki araştırmanın da azımsanamayacak oranda âyet tespit etmesi sonucunda; *Sahîh*'teki tefsir bilgisinin ve Buhârî'nin tefsir faaliyetlerinin hayli yüksek olduğu yönünde müdellel bir kanıya ulaşılmaktadır. Bu itibarla aşağıda söz konusu araştırmanın tarafımızca düzenlenerek tablolaştırılmış hali kaydedilmektedir.

⁵⁷ Örnek olarak bk. Mücâhid b. Cebr, *Tefsîru Mücâhid*, nşr. Muhammed Abdusselâm Ebu'n-Nîl (Kahire: Dâru'l-Fikr, 1989), 196; Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, nşr. Hind Şelebî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004), 1/120. Bu müfessirler ve ilgili âyet tefsirlerinin yanı sıra Mukâtil b. Süleymân, Süfyân es-Sevrî, Ferrâ, Ahfeş gibi erken dönem müfessirlerinin hemen hepsinin benzer tefsir faaliyetinde buldukları görülmektedir.

Mushaf Sırası	Sûre İsmi	Kitâbu Bed'i'l-Vahy	Kitâbu'l-Enbiyâ	Kitâbu't-Tefsîr	Kitâbu Fedâilî'l-Kur'ân	Sahîh'te Yer Alan Toplam Âyet Sayısı
1	Fâtiha Sûresi	1		2, 3, 4.	1, 2.	4
2	Bakara Sûresi		30, 36-37, 58, 67, 69, 71-72, 93, 102, 127, 133, 143, 260.	14, 19, 22, 26-27, 31, 45, 57-58, 63, 78, 80, 88, 97, 109, 116, 125-128, 136, 142-150, 158, 170, 178, 183-185, 187, 189, 193, 195-196, 198-199, 201, 204-205, 214, 221, 223, 232, 234, 236-240, 243, 255, 258-260, 264, 266, 273, 275-276, 279-281, 284-286.		128
3	Âl-i İmrân Sûresi		33, 36-37, 42-47, 68.	7, 16, 27, 36, 39, 55, 64, 77, 92-93, 103, 110, 117, 121-122, 125, 128, 146, 152-154, 172-173, 180-181, 186-187, 190-192, 198.		76
4	Nisâ Sûresi		125, 159, 163-164, 171.	2-4, 6, 8, 11-12, 15, 18-19, 23-24, 33, 40-43, 47, 55, 59, 65, 69, 75, 83, 88, 90, 93-99, 102-103, 117-122, 127-129, 135, 163, 176.	41, 95.	81
5	Mâide Sûresi		117-118.	1-3, 6, 13, 21, 24, 33, 45, 52, 67-68, 87, 89-90, 93, 101, 103, 116-118.		34
6	En'âm Sûresi		45, 82, 84, 90, 130, 138.	9, 23, 25-26, 35-36, 42, 45, 47, 59, 65, 70-71, 76, 82, 84, 86, 90, 93, 96, 98-99, 102-103, 112-113, 128, 136, 138, 141-143, 145-146, 150-151, 157.		51

7	A'râf Sûresi	12, 23-24, 27, 65, 73, 93, 105, 138-139, 142-143, 149, 160, 163, 166, 171, 189.	5, 12, 18, 20-22, 24, 27, 33, 38, 41, 55, 58, 89, 92-93, 95, 105, 116, 126, 131, 143, 149, 156, 158, 160, 163, 165, 171, 176, 182, 184, 189, 199-202, 205.	54
8	Enfâl Sûresi		1, 9-13, 22, 24, 30, 32-33, 35, 37, 39, 50, 57, 59, 61, 65-66.	30
9	Tevbe Sûresi	114.	1-4, 12, 16, 34-36, 41-42, 49, 52-53, 57, 60-61, 66, 68, 70, 72, 79-80, 84, 95-96, 102-103, 109, 113-114, 117-119, 128.	61
10	Yûnus Sûresi	71-72.	2, 11, 22, 24, 26, 61, 68, 78, 90, 93, 100, 102.	16
11	Hûd Sûresi	25, 44, 56, 87, 92, 95, 106, 113.	5, 7-8, 18, 22, 27, 35-36, 40, 44, 54, 56, 59, 61, 67, 70, 73, 77-78, 81, 85, 87-88, 92, 99, 101-102, 106, 113-114, 116.	37
12	Yûsuf Sûresi	3, 7, 80, 82, 87, 110.	3, 6-7, 17-18, 21-23, 25, 30-31, 33, 44, 50-51, 65, 68-69, 82, 85, 87, 94, 107, 110.	41
13	Ra'd Sûresi		4, 6-8, 10-11, 13-14, 17-18, 22, 24, 30-32, 34, 41.	17
14	İbrahim Sûresi	35-37.	3, 6-7, 9, 14, 16, 21-22, 24-28, 31, 34.	20
15	Hicr Sûresi	51, 61-62, 75-76, 80.	2, 4, 7, 15, 22, 26, 41, 53, 61-62, 72, 75, 79-80, 87, 90-91, 94, 99.	28
16	Nahl Sûresi	120.	6-7, 9, 46, 47, 62, 66, 70, 72, 81, 92, 98, 102.	37

17	İsrâ Sûresi	7.	3-8, 13, 16, 23, 26, 28, 31, 37, 49, 51, 55-57, 60, 62-64, 66, 68-70, 75-76, 78-79, 81, 84-85, 92, 97, 100, 102, 107, 110-111.	106.	47
18	Kehf Sûresi	9, 11, 14, 17-19, 22, 61-64, 71, 77, 83-85, 94, 96-99.	6, 12, 14, 17, 19, 22, 28-29, 33-34, 37-38, 40, 44-45, 54-56, 58, 60-64, 69-74, 76-77, 79-82, 101, 103-105, 108.		60
19	Meryem Sûresi	5-8, 10-12, 15-16, 18, 22-24, 27, 47, 53-54, 57.	34, 38-39, 46, 58-59, 64, 73-74, 77, 79-80, 83, 86, 89-90, 98.		41
20	Tâhâ Sûresi	9-10, 12, 21, 31, 40, 42, 54, 61, 63-64, 67, 71, 77-79, 81, 87-89, 95, 97, 104, 106-108, 112, 117, 124-125.	12, 21, 31, 40, 42, 54, 61, 63-64, 67, 71, 77-79, 81, 87-89, 95, 97, 104, 106-108, 112, 117, 124-125.		40
21	Enbiyâ Sûresi	12, 30, 63, 83, 104.	12-13, 15, 19, 28, 33, 43, 52, 58, 78-80, 92, 96, 98, 104, 109.		26
22	Hac Sûresi	2.	2, 11-12, 15, 18-19, 24-25, 34, 52, 72.		24
23	Mü'minûn Sûresi	27.	12, 17, 33, 36, 55-63, 74, 101, 104, 113.		23
24	Nûr Sûresi		1, 6-9, 11, 13-20, 22, 31, 43, 49, 60-61.		37
25	Furkân Sûresi		5, 13, 21, 23, 30, 34, 45, 62, 65, 68-70, 74, 77.		17
26	Şu'arâ Sûresi	189.	63-64, 78, 80, 87, 128-129, 148-149, 153, 183, 189, 193, 214-215, 219.		23
27	Neml Sûresi	39, 54-58.	19, 23, 31, 37, 41-42, 49, 70, 72, 88.		20

28	Kasas Sûresi	10-11, 20, 34-35, 76, 82.	10-11, 18, 20, 29, 34-35, 51, 56-59, 66, 69, 71, 76, 82, 85, 88.	22
29	Ankebût Sûresi	36.	3-4, 13, 38. 51.	9
30	Rûm Sûresi		1-3, 10, 15, 28, 30, 39, 43-44, 48.	14
31	Lokmân Sûresi	12-13, 18.	13, 34.	7
32	Secde Sûresi		10, 17.	5
33	Ahzâb Sûresi		5-6, 14, 21, 23, 28-29, 34, 37-38, 49, 51, 53-54, 56, 60, 63, 69.	22
34	Sebe' Sûresi	10-14.	3, 5, 19, 22-23, 26, 37, 46, 49, 52-54.	17
35	Fâtır Sûresi		18, 21, 27, 43.	14
36	Yâsin Sûresi	13-14, 19, 29.	12, 14, 19, 30, 37-38, 40-42, 51-52, 65, 75.	15
37	Sâffât Sûresi	11, 70, 89, 94, 123-129, 139, 148.	8-9, 12, 14, 22-23, 27-28, 47, 49, 51, 55, 67, 69-70, 78, 94, 139, 158, 165.	42
38	Sâd Sûresi	17-20, 22-24, 30-36, 39, 42.	2, 5, 7, 11, 13, 15-16, 32-33, 35, 38, 44, 52, 86.	30
39	Zümer Sûresi		23-24, 28-29, 33, 36, 45, 61, 67-68, 75.	19
40	Mü'min Sûresi	28.	28, 37, 41, 43, 60, 72, 75.	9
41	Fussilet Sûresi		7, 9-12, 16-17, 19, 22-25, 30, 34, 39-40, 47-48, 50, 54.	20
42	Şûrâ Sûresi		11, 15, 21, 23, 28, 31, 33, 45, 50-52.	21
43	Zuhruf Sûresi	17.	4-5, 8, 13, 15, 20, 22, 26, 28, 33, 36, 52-53, 55-57, 60, 77, 79, 81.	23
44	Duhân Sûresi		10-16, 20, 24, 32, 37, 45, 54.	15
45	Câsiye Sûresi		24, 29, 34.	5

46	Ahkāf Sûresi	21, 25.	8-10, 15, 24.	9
47	Muhammed Sûresi		1, 4, 6, 11, 15, 17, 21, 22, 29, 35, 37.	12
48	Fetih Sûresi		1-2, 4, 6-9, 14, 18, 29. 1.	18
49	Hucurât Sûresi		5, 9, 11, 14.	11
50	Kaf Sûresi		3-6, 8-10, 15, 18, 21, 23, 30, 36-38, 42.	17
51	Zâriyât Sûresi	39.	1, 11, 21, 26, 29, 34, 41, 47, 40-50, 56, 59.	18
52	Tûr Sûresi		1-3, 5-6, 9, 21, 23, 25, 28, 32, 35-37. 44.	16
53	Necm Sûresi		1, 6, 8-10, 12, 17-20, 22, 34, 37, 48-49, 53, 57, 61-62.	19
54	Kamer Sûresi	17.	2, 4, 8-9, 14-15, 17, 20-21, 28-29, 31-32, 36, 38-39, 45-46, 48, 51.	23
55	Rahmân Sûresi		9, 12, 14, 17, 19-20, 24, 27, 29, 31, 35, 44, 46, 48, 54-55, 62, 64, 66, 68, 72.	22
56	Vâkıa Sûresi	58.	3-5, 15, 25, 29-31, 34, 37, 39, 43, 45-46, 55, 58, 65-66, 71, 73, 75, 81, 86, 89, 91.	32
57	Hadîd Sûresi		3, 7, 9, 15, 25, 29.	9
58	Mücâdile Sûresi		5, 19.	9
59	Haşr Sûresi		2-3, 5-7, 9.	9
60	Mümtehine Sûresi		1, 5, 10, 12.	7
61	Saf Sûresi		4, 14.	7
62	Cum'a Sûresi		3, 5, 11.	5
63	Münâfikûn Sûresi		1-8.	9
64	Teğâbûn Sûresi		11.	3
65	Talâk Sûresi		4, 9.	8

66	Tahrîm Sûresi	11-12.	1-4, 6.	9
67	Mülk Sûresi		1, 4, 8, 15, 19, 21, 27.	12
68	Kalem Sûresi	48.	3, 9, 13, 20, 25-26, 42.	10
69	Hâkka Sûresi	6-8, 14.	5-6, 11, 21, 23, 25, 27, 46-47.	16
70	Me'âric Sûresi		15-16.	9
71	Nûh Sûresi	1.	10-13, 26, 28.	10
72	Cin Sûresi		1-2, 19.	6
73	Müzzemmil Sûresi		8, 12, 14, 18. 20.	13
74	Müddessir Sûresi	1-2, 5.	1-2, 4-5, 9, 50.	7
75	Kiyâme Sûresi	16, 18-19.	1, 5, 11, 16-19, 34, 36. 1, 16, 19.	12
76	İnsân Sûresi		2-4, 7, 28.	7
77	Mürselât Sûresi		1, 32, 35, 38.	5
78	Nebe' Sûresi		1, 13, 18, 27, 36-37.	10
79	Nâziât Sûresi		1, 5, 10, 20, 27, 30, 42.	11
80	Abese Sûresi		1, 6, 10, 15, 23, 38, 41.	8
81	Tekvîr Sûresi		2, 6-7, 17-18.	7
82	İnfitâr Sûresi		3, 7, 9.	5
83	Mutaffifîn Sûresi	9, 26.	4-6, 14, 36.	8
84	İnşikâk Sûresi		7-8, 14, 17, 19.	9
85	Burûc Sûresi		10.	5
86	Târık Sûresi	4, 8.	11-12.	7
87	A'lâ Sûresi		1. 6-7.	4

88	Gâşiye Sûresi		3, 11, 25.	6
89	Fecr Sûresi		7, 9, 13-14, 18-20, 27.	8
90	Beled Sûresi	4, 20.	2-3, 6, 10-13, 16.	11
91	Şems Sûresi		11-12, 15.	6
92	Leyl Sûresi		1, 3, 5-11, 14.	11
93	Duhâ Sûresi		1-3, 8.	4
94	İnşirâh Sûresi		1-3, 5, 7.	5
95	Tin Sûresi	4-5.	4, 7.	4
96	'Alak Sûresi	1-5.	1-5, 8, 15-18.	10
97	Kadir Sûresi		1-5.	5
98	Beyyine Sûresi		1, 3, 5.	3
99	Zilzâl Sûresi		1, 5, 7-8.	4
100	Âdiyât Sûresi		1, 4, 8, 10.	4
101	Kâria Sûresi		1, 4-5.	3
102	Tekâsür Sûresi		1.	1
103	Asr Sûresi	2.	1.	2
104	Hümeze Sûresi		1, 8.	2
105	Fil Sûresi		1, 3-4.	3
106	Kureyş Sûresi		1, 4.	2
107	Mâûn Sûresi		2, 5-6.	3
108	Kevser Sûresi		1, 3.	2
109	Kâfirûn Sûresi		1-3, 6.	4
110	Nasr Sûresi		1-3.	3

111	Tebbet Sûresi		1-5.		5
112	İhlâs Sûresi		1-4.	1.	4
113	Felâk Sûresi		1-3.	1-2.	5
114	Nâs Sûresi		1, 4.	1.	3
<hr/>					
Toplam		12	221	1277	22
Genel Toplam		1532			1953

Sonuç

Tefsir ilmi evvel emirde erken dönem bilgi, belge ve bulgularına ihtiyaç duymaktadır. Nitekim âyetlerin nüzûl dönemindeki anlamlarını yakalamak bu verilerle daha mümkündür. Rivayetlerde mahfuz olan tefsir bilgileri ise söz konusu anlamayı sağlama açısından önem arz etmektedir. Tedvin ve tasnif edilen bu verilere öncelikle muhaddislerin vâkıf oldukları takdir edilecektir. Buna göre bir hadis kaynağının rivayetleri kitâblara ve bâblara ayırarak, sahabe ve tâbiûn kavilleriyle ilişkilendirerek ve iç/dış bağlamalarını yansıtarak kaydetmesi anlama yönelik bir faaliyet olarak kabul edilecektir.

Söz konusu faaliyetlerin en önemli temsilcilerinden birisi olarak görülen Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh* adlı eserinin kapsamlı bir şekilde incelendiği bu çalışmada öncelikle tefsir bilgisinin ve faaliyetlerinin yoğun olduğu bölümler tespit edilmiştir. Bunlar *Bed'ü'l-Vahy*, *Enbiyâ*, *Tefsîr* ve *Fedâilü'l-Kur'ân* kitâblarıdır. *Bed'ü'l-Vahy* bölümünde vahyin başlangıcına, çeşitlerine, keyfiyetine, geliş şekillerine, ilk vahye, fetret sürecine ve sayıca az olsa da âyet tefsirlerine dair bilgilerin bulunması bölümün tefsirle ilişkisini ve önemini göstermektedir. *Kitâbu'l-Enbiyâ* bölümünün, peygamberlerin kıssalarına ulaşmak ve anlamak bakımından tefsir ilmiyle yakınlığı açıktır. Zira Kur'ân'ın üçte birinin kıssalardan müteşekkil olması söz konusu yakınlığın en önemli sebebidir. Ayrıca kıssaların mübhem ve mücmel ifadeler içermeleri, bu ifadelerin (varsa) bilgisine, tefsirine veya te'viline rivayetler üzerinden ulaşılması da yine *Enbiyâ* bölümünü önemli bir konuma taşımaktadır. *Kitâbu't-Tefsîr* bölümünün mevzû olarak tefsir ilminin verilerini içermesi, mebâdî olarak ilmin usulü çerçevesinde hareket etmesi, mesâil olarak ilmin müşkil, mücmel, mübhem, muğlak, garîb gibi verilerini işlemesi ve âyetlerin anlaşılmasına katkı sağlama gayesinde [makâsıd] olması tefsir ilmiyle ilişkisini ortaya koymaktadır. *Fedâilü'l-Kur'ân* bölümünün ise Kur'ân'ın nüzûlü, kâtipleri, cem'i, istinsahı, çeşitli sûrelerin faziletleri gibi konular içermesi, bu konuların tefsir usûl ve tarihinin öncelikli meseleleri olması, bununla beraber konulara dair temel bilgi kaynaklarının rivayetler olması bölümü tefsir ilmiyle ilişkilendiren etkenlerdir.

Diğer bölümlerde de tefsir bilgisinin bulunduğu inkâr edilemeyecek kadar belirgindir. Ancak tefsir ilmiyle ilişki kurmak için birden fazla karineye ihtiyaç duyulduğundan bu

bölümlerin tefsir ilmiyle 'doğrudan' ilişkili olmadıkları çıkarımına ulaşılmıştır. Bu sebeple çalışmada sadece tefsirle doğrudan ilişkili olan bölümler ele alınmıştır. *Bed'ü'l-Vahy, Enbiyâ, Tefsîr*, ve *Fedâilü'l-Kur'ân* kitâblarının tetkik ve analizi sonucunda sadece *Kitâbu't-Tefsîr* bölümünde 1514 âyetin tefsir bilgisine yer verildiği, dolayısıyla Kur'ân'ın %24,27'sine dair tefsir faaliyetinde bulunduğu tespit edilmiştir. *Bed'ü'l-Vahy, Enbiyâ* ve *Fedâilü'l-Kur'ân* bölümlerinde ise sırasıyla 16, 332 ve 10 âyet olmak üzere toplamda 358 âyeti hakkında tefsir bilgisinin yer aldığı görülmüştür. Buna göre *Sahîh*'in sadece dört bölümünde Kur'ân'ın %30'una dair tefsir faaliyeti yürütüldüğü belirlenmiştir. Ayrıca *Sahîh*'te dağınık halde bulunan veya tefsir ilmiyle ikinci-üçüncü derecede ilişkisi kurulan verilerin hesaba katılması durumunda oranın %50'nin üzerine çıkacağı öngörülmüştür.

Rivayetlerdeki lafızları garîbu'l-Kur'ân ile ilişkilendirerek açıklayan, rivayetlerin ihtiva ettikleri mana/hüküm/hikmeti bâb başlığında yansıtan, bununla beraber âyetleri -kısmen veya bütüncül olarak- tefsirleriyle beraber nakleden Buhârî'nin, İbn Hacer'in ifade ettiği üzere rivayetleri ve âyetleri genellikle şerhleriyle ve tefsirleriyle beraber kaydettiği anlaşılmıştır. Araştırmanın tefsir ilmine hitap eden yönü bakımından; eserin önemli bir kısmında tefsir faaliyetinde bulunduğu ortaya konulmuştur. Elbette müstakil bir şerh veya tefsir eseri olmaması, faaliyetlerini de sınırlı ölçüde yapmasına sebep olmuştur. İfadelerinin çoğunlukla kelime ve ibare odaklı olmasına, anlama genellikle zımnen atıfta bulunmasına ve bilgileri kısmî ölçüde kullanmasına rağmen Buhârî'nin bir tür tefsir faaliyetinde bulunduğu yadsınamamaktadır. Diğer yandan özellikle bâb başlıklarının; rivayetleri yorumlamasına ve cem' etmesine, filolojik tahlillere yer vermesine ve kendi tercihlerini ortaya koymasına imkân tanıdığı çıkarımına ulaşılmıştır. Zira rivayette yer alan bir âyeti veya rivâyetin atfedildiği âyeti başlığa taşıması, başlığın altında seçme rivayetlere yer vermesi, hadis-i şerifler, sahâbe ve tâbiûn kavilleri, Arap meseli ve şiiri ile tefsir etmesi bu çıkarımı müdellel hale getirmektedir. Rivayetle âyet arasında ilişki kurması, âyet ile ortak paydalara işaret etmesi, muğlak ifadeleri veya garîb kelimeleri tefsir etmesi diğer delillerden bazılarıdır. Netice itibarıyla yukarıda yer alan oranları da tahkim eden bu deliller metin içerisinde kaydedilmiş, analiz edilmiş ve bağlamı gereği sonuca ulaşılmıştır. Böylece araştırmanın tarihsel veri dökümü ve analizi sağlıklı bir şekilde sonlandırılmıştır.

Kaynakça | References

- Ahatlı, Erdinç. "Terceme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/483-484. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Akbaş, M. Yasin. *Kitâbu't-Tefsîr Literatürü Teşekkül Döneminde Hadis ve Tefsir*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2023.
- Akgün, Hüseyin. *İmam Buhârî*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2022.
- Albayrak, Ali. *Buhârî Sonrası el-Câmi'u's-Sahîh*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2018.
- Aydın, Arafat – Albayrak, Ali. "Sahîh-i Buhârî Nüshalarına Dair Yeni Bulgular: Bulak Baskısı, Yûnînî Yazmaları ve Abdullah b. Sâlim el-Basrî Nüshası". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 35 (Haziran 2017), 1-39. <https://doi.org/10.26570/isad.329959>
- Abdullah Aydınlı, "Muallak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/308. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Bahar, Murat. *Kitâbu Bed'i'l-Vahy Örneğinde Sahîh-i Buhârî Şerhlerinin Tefsir İlmi Açısından İncelenmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Birişik, Abdulhamit. "Kitâbu't-Tefsîr ve Kitâbu Fedâilî'i-Kur'ân Çerçevesinde Bedruddîn Aynî'nin Tefsirciliği". *Uluslararası Bedruddîn el-Aynî Sempozyumu ve II. Hadis İhtisas Toplantısı*, ed. Recep Tuzcu. 407-423. Gaziantep: TDV Yayınları, 2013.
- Buhârî. *el-Câmi'u's-Sahîh*. nşr. Muhammed en-Nâsir. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 2001.
- Görmez, Mehmet. "Fikhü'l-Hadîs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/547-549. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Güler, Zekeriya. "Buhârî ve el-Câmi'u's-Sahîh'i Üzerine". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (Temmuz 2015), 1-24.
- İbn Cibr, Mücâhid. *Tefsîru Mücâhid*. nşr. Muhammed Abdusselâm Ebu'n-Nîl. Kahire: Dâru'l-Fikr, 1989.
- İbn Hacer el-Askalânî. *Fethu'l-Bârî*. nşr. Muhibbuddîn el-Hatîb. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1959.
- İbn Sellâm, Yahyâ. *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*. nşr. Hind Şelebî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004.
- Kandemir, Yaşar. "el-Câmi'u's-Sahîh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/114-123. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Kastallânî, *İrşâdû's-Sârî*. 10 Cilt. el-Mabaatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1905.
- Kâtip Çelebî. *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütübî'l-Fünûn*. 6 Cilt. Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1941.
- Kaynar, Enes. *Buhârî'nin Bâb Başlıklarıyla İlgili Çalışmalar ve Bâb Başlıklarındaki Kendi İfadelerinin Değerlendirilmesi*. İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Özdemir, Ahmet. *İmam Buhârî'nin Tefsir Anlayışı ve Kitâbu't-Tevhîd Bölümü*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2019.
- Sakallı, Talat. "Aynî Gözüyle Buhari". *Büyük Türk-İslâm Bilgini Buhârî Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*. ed. Ahmet Hulusi Köker. 133-158. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1987.

- Sancaklı, Saffet. “Ayet Hadis Bütünlüğü Açısından Buhârî'nin el-Câmi'u's-sahîh'inin Bâb Başlıklarının Analizi”. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (Aralık 2019), 19-39. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3594063>
- Sezgin, Fuad. *Buhârî'nin Kaynakları*. Ankara: Kitâbiyât, 2000.
- Sofuoğlu, Mehmed. *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*. İstanbul: Ötüken, 1987.
- Sümertaş, Burhan. *Tefsir Kaynağı Olarak Buhârî'nin el-Câmi'u's-Sahîh'i*. İzmir: Tıbyan Yayıncılık, 2015.
- Şahyar, Ayşe Esra. *Sahîh-i Buhârî -Kitâb Adları ve Muhteva Tahlili-*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2023.
- Türcan, Zişan. “Hadis Rivayet Geleneği ve Tefsir –Sahîh-i Buhârî'nin Kitâbu't-Tefsîr'i Örneği-”. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/29 (Haziran 2010), 249-282.
- Türcan, Saliha. “Rivayet Tefsirlerinde Sahîh-i Buhârî'nin Kaynaklık Değeri”. *Turkish Academic Research Review* 6/5 (Aralık 2021), 1624-1647. <https://doi.org/10.30622/tarr.1019384>
- Yücel, Ekrem. “Buhârî'nin Hadisteki Garîb Kelimeleri Âyetle Açıklaması (el-Câmi's-Sahîh özelinde)”, *Tarih Okulu Dergisi* 14/52 (Haziran 2021), 2138-2164.
- Zehebî. *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. 28 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2006.